

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизиңерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар.

Чурттакчы чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль.

Организацияларга – 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 133 рубль.

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.

Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 128 (16586)

2002 чылдың
НОЯБРЬ 5,
вторник

Ат салган шагы 17.30
Садар өртээ 3 рубль.

2003 чылдың бюджет камгалалы

КЫЛЫР АЖЫЛДАР-ЛА ХӨЙ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Москвага албан-ажылының үезинде, ноябрь 2-де, тыва радионун корреспондентизинге интервью берген. Ону моон адаанда парладывыс.

— Мээң албан-чоруумнун кол сорулгазы болза 2003 чылдагы республика бюджетин камгалаары, бо чылдың түннелдерин анализтеп, келир чылдың планарын бистиң сайыттарывыстың, Тываның Чазак кежигүннеринин, Күрдума депутаттарының, Федерация Чөвүлелиниң сенаторларының тургузарыңга дузалаары турган. В.Б.Христенконун даргалаашкыны-биле октябрь 22-де эрткен үш талалыг комиссияның хуралының ажылыңга киришттим. Бюджеттер аразының харылзааларының, бюджет федерализминин бааза угланышкынарны өскерилге чок артканы өөрүнчүг болду. Бистиң республикавыска бо чылын 3 млрд. 103 миллион рубль трансферттер берген болза, келир чылын 3 млрд. 476 млн. рубльди азы инфляция деннелинге 12 хуу өзүлдегил бээрин көрген. Бир эвес бо чылгы республика бюджетин 45 млн. рубль чедишпес кылдыр тургусканын алыр болза, бо база-ла бисти хандырып шыдавас көргүзүг-дүр.

2002 чылдың бюджетин күүсеткен баш удур медээлерни ап көөрге, бюджеттин чедишпес кезээ 308 млн. рубль бооп турар. Ынчалза-даа федералдыг төп бо чылын биске 121 млн. рубль немелде саң-хөө дузаламчызын көргүскен. Оон аңгыда 126 млн. рубльди чээлиге бергеш, башкыларга, эмчилерге шалың төлээр арганы биске тургускан. Бо акша биске база чедишпээн, оон ужурунда декабрьда хуузун төлевес 50 млн. рубльди база алган бис. Ынчалза-даа чээли дээрге чээлиле болгай, ону дедир эгидер апаар бис, а ону келир чылын эгидеринин үндезинин РФ-тиң Чазааның бюджет дугайында Хоойлузунда айтпаан. Моон ужурунда шиитпирлээр айтырывыс дыка нарын бооп-тур. Үш талалыг комиссияга ажылдадым

соонда, баш удур санаашкынар кылып, Күрдумага ажылдадым. Бистиң командавыс бюджет камгалаар талазы-биле Күрдумага 460 млн. рубль түннүг эдилгелерни төлевилелдер аайы-биле кирген. Оон аңгыда бистиң сенаторларывыс С.В.Пугачев болгаш Л.Б.Нарусова-биле кады саң-хөө сайыды А.Л.Кудринниң хүлээп алышкынынга кирдивис. Олар 2003 чылда Тываның бюджет көрүүшкүннеринге болгаш санаашкынарның хамаарыштыр В.В.Путинниң резолюциязы болгаш М.М.Касьяновтун айттышкыны бар деп биске сагындырган. Аналитиктиг чугааны үрле кылдывыс, оон түннелинде башкыларга болгаш эмчилерге шалың өрезин келир чылын дуглаарыңга 272 млн. рубльди янзы-бүрү үндезиннерден берип болур деп түннелге келдивис. Чээли бээрин узамдыктырбас деп көрген бис. Келир чылын адрес-тиг инвестиция программаларыңга бээр хөреңгини улгаттырып алыры-биле ажылгалга киирер объектилерниң санын немээри эргежок чугула. Ында бөгүн 72 млн. 700 муң рубльди көрген, аңаа Кызылда кондитер фабриказы, уруглар чеминиң фабриказы чижектиг 2-3 объектини киирер, 100 млн. ажыг рубльди көөрү чугула-дыр. Ол-ла чөвүлел хуралга Тываны саң-хөө-биле деткиир фондуга бо чылдың денели хире азы 103 млн. рубльди салыры эргежок чугула бооп турар.

Республиканың орук фондунун талазы-биле ажылды көрээли. Л.Нарусова-биле кады РФ-тиң орук ведомствозунун удуртукчузу Синаевтиң хүлээп алышкынынга кирдивис. Ол бистиң дилеглеривисти болгаш күзээшкүннеривисти улуг билишкын-биле көрдү.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң ИХЯ-зында

ЧЕЧНЯДАН — ОНЧА-МЕНДИ

Бо чылдың апрель айда Чечен республикага эрге-хоойлу камгалаары-биле сургакчылап чороткан ТР-ниң ИХЯ-зының милицияның тускай даалга күүседир 30 кижиден тургустунган отряды ноябрь 1-де чидириг чок чанып келген.

тузундан уткуп алган.

ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды генерал-майор С.П.Аренин яамының хуу составын байырлыг байдалга чыскаагаш, сургакчылап чораш онча-менди ээл келген дайынчыларга байыр чедиргеш, дайынчы байдалга эрес-дидим чоруун көргүскен шагдаа ажылдакчыларын шаңал-макталга киирериниң дугайында база материалдыг хандырылганы көргүзериниң айтырыгларын шиитпирлээрин чугаалаан. Сайыттың: “Чеченнер силерни хомудатпайн турду бе?” — деп айтырыгыңга тускай даалга күүседир отрядтың дайынчылары хөглүү-биле “Чок” — деп харылааннар.

отряд Грозный хоорайның Октябрьский районунга блокпостуларга хыналда чорудуп, хоорайның чамдык кварталдарыңга “арыглаашкын” ажылын күүседип турган. Каш айлар дургузунда ажылдаанының түннелинде олар үүрмек террорисчи бөлүктүн удуртукчун туткан. Чоокта чаа Москва хоорайга болган террорисчи актының салдарындан чечен боевиктер чеже-даа хөделзе, бистиң дайынчыларывыс чаныш-сыныш чогуң көргүскен.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: ТР-ниң ИХЯ-зының милицияның онза даалга күүседир отрядының коман-

Элээн каш айлар дургузунда террористер уязынга эрге-хоойлу камгалап ажылдап турган дайынчыларны оларның чоок дөргүл-төрелдери, шагдаа эшөөрү “Шивилиг” ОШАЧКИ пунк-

Чуртунче чаа ээл чанып келген милицияның онза даалга күүседир отрядының командири, милицияның улуг лейтенантызы Алаш Сотпаның чугаазындан алырга, 30 кижиден тургустунган

дири, милицияның улуг лейтенантызы А.Сотпа; байырлыг чыскаал үезинде.

В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

КЫЛЫР АЖЫЛДАР-ЛА ХӨЙ

(Төңгүзү. Эгези 1-ги арында).

Дөрт протокол шийтпирин хүлээп алган: Тываның хууда федералдыг орук албанын тургузар, республикага орук четкизин хөгжүдөр талазы-биле тус черниң программазын февральга чедир ажылдап кылдыр, анаа Тываның, ол ышкаш РФ-тиң Чазаның болгаш федералдыг орук албанының кириер үлүүн айтыр. Ол ышкаш төлевилелде айтылган 87 млн. рубльге ам-даа 50 млн. рубльди немээр деп көргөн.

Аграр сектор талазы-биле шынгы ажылдады. Эрткен чылдың деннелинден барык 3 катап хөй хөреңги көрдүнгөн: АУК-ке көрдүнгөн 177 млн. рубльди ниити күш-биле 200 млн. рубль чедирер деп идегеп турар бис.

Чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле айтырыг нарын шийтпирлеттинип турар. Күртүдүгнү сайыдынга болгаш харысалгалыг ажылдакчыларынга чангыс удаа эвес кирип тургаш, Тываның чуртталга-коммунал ажыл-агыйын деткири-биле 64 млн. рубльди үзүп бээр дугайында протокол шийтпирин хүлээп алган. Ол дээрже чээли эвес, а анаа деткимче болур дээрзинге идегеп турар бис. ЧКА-га методиктиг дузаламчы көргүзөр дугайында шийтпирини хүлээп алган. Элеп ирзэн бажыңнарны бузуп, арыглаарынга мооң мурнунда акша албайн турдус, ында көргөн акшаны Кузбасстың хагдынган шахталарынче чорудуп турган, бо удаада биске ыңдыг хереглелге 15 млн. рубльди көргөн. Түңү хөй эвес-даа болза, эргижирзэн общежитиелерни, ирзэн бажыңнарны бузуп көжүреринге, аштаарынга эки дуза ол-дур.

Оон ыңай. Хөмүр-даш уургайының Чадаанада участогунга экскаватор садып алырынга 74 млн. рубльди берген. Бистин хөмүр-даш уургайысты хуужу-дар хуусааны сонгаарладыр дугайында айтырыгны Одалга-энергетика яамызынга тургустувус, чүге дизе баштай ооң материал-техниктиг баазаны хандырап болгай.

Чамдык яамы, ведомстволарга, ылангыя РФ-тиң Өөредилге яамызынга, ужуражышкыңнарны кылдым. Бистин республикада школалар болгаш өске-даа объектилерни хөйү түдүп турарын барымдаалааш, федералдыг яамы оларның чамдызын Россия программаларында кириген. Профтехөөредилге талазы-биле 2 ажыг катап хөй хөреңгини камгалап алдымыс.

Республиканың чонун кадыкшыдар талазы-биле чүгле методиктиг эвес, харын саң-хөө дузаламчызы алырын дугуржуп шыдадымыс. РФ-тиң кадык камгалал сайыды Шевченконун, медицинаның ыяап-ла камгалалдыгының федералдыг фондунун удуртукчузу Тарановтун болгаш мээң аравыста үш талалыг керээге ат салган.

Күрчөүлелге В.В.Путинниң эрттиргени хуралдарга кириштим, анаа тус чер бот-башкарлыгының айтырыгларының дугайында чугаа болган. Эрге-

чагырганың деннел бүрүзү боду саң-хөөлүг, эрге-чагырга талазы-биле бүрүн эргелерлиг, эрге-хоойлу баазалыг болур ужурлуг, бодунун бүрүн эргелериниң күсселдези дээш олар чон мурнунга харыылаар ужурлуг. 2002 чылдың январьдан эгелеп күштүг кылдыр киригинген турар Хоойлу езугаар күрүне эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкарлыгының аразынга бүрүн эргелерни аңгылаары хандыртынган турар, эрге-чагырганың бүгү деннелдериниң ажыл-чорудулгазын — федералдыг, девискээр болгаш тус чер бот-башкарлыгы-биле таарыштырып башкаарының механизми ажылдап кылдынган.

Күрдүманың Бойдус ажыл-лалының талазы-биле комитетиниң белеткээни парламент диннадыгларынга Чер иштинин байлааның дугайында хоойлу төлевилелиниң дугайында чугаа болган. Ол чедир ажылдаттынмаан боорга, ук төлевилел-биле чөпшээрешпедивис, чүге дизе федералдыг төптүң ролун ында күштелдирипкен. Чер иштинин бүгү-ле айтырыглары чаңгыс-ла кижинин холунга мөөңнеттинер ышкаш чорду. А РФ-тиң Конституциязын езугаар алырга, ол айтырыгларны ниитизи-биле шийтпирлеп чорудар болгай. Чижээлээрге, нефть, газ, алдын, алмазтар, камгалалдыг арга-ыяш делгемнери дээр ышкаш чер иштинин байлактарының кол кезин федералдыг эрге-чагырганың шыңгыы контролонга турар болбайн аан. Ынчалзажок 5-6 кг алдын азы чугай казып тывар талазы-биле шинчилелдер, үүрмек сайга, тудуг элэзиннеринге чөпшээрел алып дээш Москваже үргүлчү-ле чоруп шыдавас-ла болгай бис.

Чангыс сөс-биле, күжениш-кинниг ажыл чоруп, байдалды ниитизи-биле тодардып турар. ТР-ниң Чазак кежигүннериниң бөлүү чедип келгеш, боттарынын туруштары камгалааш, чоруй баар, ооң соонда өске бөлүк келир, ынчап-ла турар чүве-дир ийин. Ноябрь 12-ден эгелеп Күрдүманың комитеттеринге болгаш комиссияларынга эдилгелер диннаашкыны эгелээр, а ноябрь 22-де бюджет дугайында хоойлунун үшкү номчулгасы болур, декабрь 1-де — 4-кү номчулгасы. Ынчап келирге, көңүс эвээш үе артар, ынчангаш чүгле ТР-ниң Чазаның эвес, а бистин республиканың парламентиниң күженишкени база херек.

Түңнелинде демдегледип каар чүүлүм чүл дизе, хоойлу төлевилелинде Тываның саң-хөө деткимчезиниң фондузу 3 млрд. 476 млн. рубль деннелде чүве, ол четпес чүве-дир ийин. В.В. Путинниң протокол езугаар шийтпирини күссеттинген турар дээрзинге бүзүрээр бис, ынчангаш бис 72 млн. рубль немелде минимумну алып бис база РФ-тиң субъектилериниң аразында ылгалдарның деңшептирилге фондунунун талазы-биле түң улгаткан турар ужурлуг. РФ-тиң яамыларынга болгаш ведомстволарынга чорудар ужурлуг ажылдар ам-даа хөй.

ТР-ниң Чазанда ӨРЕҢЕР БАР БЕ, ХЫНАТТЫНЫП КӨРҮҢЕР

Тыва Республиканың Чазаа «Тыва Республикада хоорайларның болгаш кожууннарның организациялары болгаш чону чылыг энергиязы дээш төлевирлер чыылдазын идепкейжидер талазы-биле шалыпчы айны эрттирер дугайында» № 823 доктаалды 2002 чылдың октябрь 30-де хүлээп алган.

Хоорайларда болгаш кожууннарда бүдүрүлгелерниң, чурттакчы чонунун талазында чылыг энергиязы дээш төлевирлер ерези доктаамал өзүп турарындан «Тыва коммунэнерго» ЧЭТ КУБ-ту, «Тываэнерго» ААН-ни хөмүр-даш-биле хандыраары бергедеп, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында ажыл саадап турарын ТР-ниң Чазаның доктаалында айтылган. 2002 чылдың октябрь 25-те байдал-биле алырга, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында өре 41 млн. рубль, ооң иштинде «Тыва коммунэнерго» КУБ-ка 8 млн., «Тываэнерго» ААН-ге 16,8 млн.

рубль бооп турар.

Тыва Республикада хоорайларның болгаш кожууннарның организацияларындан, албан черлеринден, чурттакчы чондан Чылыг энергиязы дээш төлевирлерни чыырын идепкейжидери-биле

2002 ЧЫЛДЫН ОКТЯБРЬ 30-ДЕН НОЯБРЬ 30-ГЕ ЧЕДИР ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ ТР-ниң Чазаа чарлаан.

Шалыпчы айны эрттирериниң ажылчын бөлүүнүн составын бадылаан. Өрелиг организацияларның, кижилериниң даңзызын тургускан. Бүдүрүлгелерниң өрелерин теледирибиле оларга яамыларны, ведомстволарны быжыглаан. Чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп эгелзэн. Өрелер теледирибиле чылыг чарар судьяларның ажылынга практиктиг дуза чедирерин ТР-ниң Шүүгү яамызынга дарскан.

Шалыпчы айның түңнелин ноябрь 28-ке чедир үндүргеш, доктаал төлевилелин ноябрьның үшкү он хонунда ТР-ниң Чазаның калбак хуралына кириерин республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа, орук ажыл-агый яамызынга дааскан.

Шалыпчы айның түңнелин ноябрь 28-ке чедир үндүргеш, доктаал төлевилелин ноябрьның үшкү он хонунда ТР-ниң Чазаның калбак хуралына кириерин республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа, орук ажыл-агый яамызынга дааскан.

Кризисти ажып эртер!

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Чылыг энергиязы дээш организациялардан болгаш чондан өрелер чыылдазын идепкейжидер талазы-биле шалыпчы айны эрттирер талазы-биле чөвүлел хуралдың ажылынга кожууннар чыгыргаларының даргалары, Чазактын девискээр эргелелдериниң удуртукчулары, өскелер-даа киришкен. Чөвүлел хуралга ыңдыг теманы хүлээп алганы таварылга эвес: одалга-энергетика адырында болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйларында кыш бүдүүзүндө тургустунган мындыг байдал энчидиг социал-экономиктиг айтырыг апарганын Чазак Даргазының бирги оралакчызынын албан-хүлээлгезин күсседип турар А.А.Мельников айтылган.

Хөмүр-даш курлавыры тургузарында кризис тургустунган. Шийтпирлиг хемчег албас болза, январь айда катастрофа уржуу тургустунуп болур. Ону болдурбас төлээде «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына 6 вагон казылдырар чүүл херек бооп турар. Ону садып алып акша чок.

Тургустуна берген байдалдың кол чылдагааны — чылыг энергиязы дээш чонунун талазындан чогуур үезинде төлевир кылбайн турарында. Бүгү деннелдерниң бюджеттеринден бо талазы-биле өре чок. Харын-даа төле-

вирлерни мурнады төлеп турар черлер бар. Чүгле Кызыл хоорайның чурттакчыларының чылыг дээш өрези 40 млн. рубльге чоокшулап келген. «Тываэнерго» чүгле ноябрь айда ажылдаарына 15 млн. рубль өртектиг 35 муң тонна хөмүр-даш херек бооп турар. Бюджет организациялары ноябрь айда 7 млн. рубль төлевир кириер, а чондан 11 млн. рубль кирер ужурлуг. Ынчалза-даа энергетиктер октябрь айда 3 млн. рубльди чыып алган.

Бир эвес мындыг байдалды чайлатпас болза, январьның чыккылама соогу республикага онза байдалды тургузуп болур. Чедимчези эвээш өрелиглерден аңгыда, хандырылгасы четчир, а өрези хөй кижилер бар. Күүсекчи эрге-чагырга органнарының чоруткан хыналдазындан ап көөрге, ТР-ниң Чазак Аппаратының ажылдакчыларының өрези 102 муң, Чазак Даргазының Канцеляриязының ажылдакчыларының өрези 67 муң бооп турар. Чазак Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаалдыг дүжүметтерге хамаарыштыр ажылындан үндүреринге чедир шыңгыы хемчеглерни алыры көрдүнгөн бооп турар, боттарының ажылдакчыларының чылыг энергиязынга өрелерин доп-дораан тодараткаш, хемчег алырын кожууннар

чагыргаларының даргаларына, организациялар, бүдүрүлгелер удуртукчуларына дааскан.

Телевирлерге корум-чурумну тургузарын боттарындан эгелээр, төлевирлерни кылдыр бис азы донар бис бе дээрзин удуртукчулар шийтпирлээр ужурлуг. Шуптузу бодуустан хамааржыр. Албан-дужаал хүлээлгелерин күсседире, хууда хамааты хүлээлгезин күсседире бодуустан хамааржыр.

Чонунун өрелерин чыыр талазы-биле кол ажыл Чазактын девискээр эргелелдериниң удуртукчуларына онаажыр. Оларның хүлээлгези — төлевир кылбас чоруктары үзе шийтпирлээр. Хандырылгасы четпес өг-бүлелер чуртталга субсидияларын долу хемчээлге ажыглавын турар. Келир чылдың бюджетинге чуртталга субсидиязын аңгы одуруг-биле тускай айтыр, ынчангаш муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары ол хөреңгини соора ажыглаар чоруу соксаар. Чондан төлевирлер хүлээп алып пунктуларның ажылын экижидери чугула. Моон сонгаар энергетиктерниң чорудар ажылын Чазак кылбас. Азырадыкчы хөөнерден чайлаар үе келген.

Шалыпчы айның түңнелдерин ноябрь 28-те үндүрер.

Юрий СУЧКОВ.

КОЖУУН ХҮНҮН ОРГАНИЗАСТААН

Кожуун чагыргазының даргазы И.Ш.Монгуштуң удуртулгасы-биле Алдар-Маадыр суурга кожуун хүнүн организастан.

Суурнуң «Самбажык» уран чүүл төвүнге хөй кижилер чылынган болгаш амыдыралдың яңы-бүрү адырларына, ажыл-агыйларга хамаарышкан чугула айтырыгларны анаа чугаалашкан. Сүт-Хөл кожуунунун федералдыг судунун, прокуратураның, иштики херектер албанының тустус килдистериниң харысалгалыг ажылдакчылары ук ажылга идепкейлиг кижип, чонун салгылаан айтырыгларына тодаргай, билдингир харыыларны берген. Оон ыңай көдээ ажыл-агый, культура, кадык камгалалы, улус өөредилгези, тудуг-суур,

аргыжылга, орук, харылзаа, чаагайжыдылга болгаш өске-даа адырларга хамаарышкан ниити улуг айтырыгларны сайгарып чугаалашкан болгаш дарый чорудар чугула ажылдарны тодардып планнаан.

Бо дөргүлүг кожуун хүннери өске суурларга база тус-тус организастангынар. Ол чорук кожуунунун бурунгаар хөгжүлдезинге, ооң экономиказының сайзыралына идигни бээри чугаажок.

Бораш ОНДАР.

9 АЙЛАРДА

2002 чылдың баштайгы 9 айларында Барыын-Хемчик кожуунунун чонну ажылга хаара тудар албан черинге 1083 кижиге ажыл дилеп келген. Оларның аразында 432 кижиге тускай мергежилди, специалистерниң 101-и мергежилдиниң айы-биле ажылдарны тыпкан. Бир дугаар ажыл дилеп келгеннериниң саны — 649. Оларның

430-и түр болгаш доктаамал ажылдарга хаара туттунган. 16-29 хар иштинде 348 ажыл чок аныктарының 66-зы ажылдар черлерин тып алган.

Ук албан черинде 945 кижиге ажыл чок дээш пособие акшаны ап турар. 23 кижиге профессионал өөредилге черлеринче өөредип чоруткан.

Бистин корр.

Бай-Тайга кожуунун социал-экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чонунун амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш кожуун чагыргазы тодаргай хемчеглерни ап турар. 2002 ажыл-агый чылы доостур чоокшулаан, чүү кылдынганын түнээр үе келген. Мал, чер ажылының ажылдакчыларының кылган ижинин кол-колу ам безин билдингир болу берген. Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар **Михаил МОНГУШКА** бистиң корреспондентивис ужурашкаш, элээн каш айтырыгларны салган.

— **Кожуун чагыргазы социал-экономиказын хөгжүдөр дээш ажылдап турар болгай. Бо талазы-биле бо чылдың эрткен айларында чүү кылдынганыл, Михаил Сентябрович?**

— Кожуун чагыргазының кол сорулгазы болза кожуунун социал-экономиказын хөгжүдөр дээш ажылдаары дээрзи кымга-даа билдингир. Бо угланышкын-биле ажылдап тургаш, чамдык ажылдарны кылган бис. Хемчик сумузунда 360 школачы өөренир школаны ажылгалда киирдвис. Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларының үезинде Кызыл-Даг сумузунун чурттакчылары Тээли болгаш өске-даа суурлар-биле аргыжар Хемчиктин Сукпак-Бажында көвүрүүн тутарында дуза көргүзөр Ш.Д.Ооржактан дилээн. Чагыр-ның сумунун чурттакчы чонунга улуг ужурашкын барымдаа-лааш, Шериг-оол Дизижикивич боттуг дузаны чедирген. Ук көвүрүүн тутарында тус черниң тудуг материалдарын ажылдап тургаш, Кызыл-Даг, Тээли, Бай-Тал болгаш өске-даа сумуларның шевер тудугжулары кыска хуусаада дооскан. Тудугну республика, кожуун бюджетинден акшаландырган. Чинге-Капта алдын тывыжын катап эгелээн. Ол эвээш-биче-даа болза, орулганы кожуунга, Шуй сумузунга берип турар. Оон ангыда шуйжуларның Ш.Д. Ооржакка киирген дилээн езугаар Шуй-Аксы суурда Россияның кайы-даа хоорайы-биле телефон дамчыштыр чугаалажыр чаа аппаратураларны тургузуп берген. Өске-даа кылдынган чүүлдерни чугаалап болур.

— **Амгы үеде кылдынган эгелээн бүдүрүлгелер бар бе?**

— Ийе, бар. Бистиң кожуун дээрже, эм шынарлыг аржаан суглары-биле сурагжаан чер болгай. Тээли суурга аржаан суглар кудар цехти ажыдарында белеткелди эгелээн бис. Цехтиң дерик-херекселдерин Красноярскиден садып алырын дугурушкан, оон

өртээниң чартыын бодувустун бюджетивистен шилчидипкен бис. Ук цехке чүгле аржаан суглар кудар эвес, суксунга ижер хейлиг сугларны кудуп белеткээр кердүнген. Бисте янзы-бүрү каттар, ылангыя чыжыргана элбек, оларның хандыларын (сок-тарын) белеткээр бодалдарывыс база бар.

ТР-ниң Чазаның доктаалы-биле родон аржаанның Шивилигге курорт тударынып-пирлээн, оон белеткел ажылдары чоруп турар. Бо эмнелге, дыштанылга чери ажылгалга кирерге, кожуунун бурунгаар хөгжүлдезинге улуг салдарын чедирери билдингир.

— **Кожуун экономиказының кол адыры мал ажылы болгай, малчыннар чылды кандыг көргүзүлгелерин доозуп турарыл?**

— Шынап-ла, ындыг. Бистиң экономикавыстың кол адыры— мал ажылы. Ниитизи-биле малдың баш саны 110 муң чыгап орат. Шээр мал эң-не хей. 97 муң баш четкен. Оларның 18 муң баш ажыы көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин, 10 муң ажыы арат ажыл-агыйларның, 68 муң баш хирези хуу чонунун өңчүзү болуп турар. Малдың баш саны эвээжеп турар деп, чамдык кижилер санап, шүгүмчүлөп турар, анаа удурланыр бис. Бистиң кожуунун шээр малының баш саны бо чылын 2,5 хууга өскөн. Бода, чылгы малдың баш саны янзы-бүрү чөптүг чылдагааннарның уржундан элээн кызырылган. Ол четпесте эдер хемчеглерни ап турар. Мал ажылының талазы-биле эки көргүзүлгелерни “Бай-

Тал” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези чедип ап келген. Сарлык бызааларын, анай, хураганнарны өске ажыл-агыйлардан хөйү-биле доруктуруп өстүргөш, дээрлериниң одуруунда кирген. Бо ажыл-агый уксаалыг сарлык өстүрери-биле тургустунган күрүне бүдүрүлгези болур, хүлээлгезин багай эвес күүседип эгелээн. “Кызыл-Даг” көдээ ажыл-агый каттыжышкынының көргүзүлгелери база чүгээр.

Бай-Тайга дээрже төөгүдөн бээр мал ажылынга кайгамчыктыг мергежээн кижилерниң чурту. Ол чаагай чаңчылды амгы үениң кижилери уламчылавышаан. Кожуунун кайы-даа ажыл-агыйында чыл бүрүде малдың чаш төлүн онча-менди доруктуруп өстүрүп ап, малдың баш санын өстүрер херекке төлөптүг үлүүн кирип чоруурлар хей. Хуу чонунун малының баш саны көвүдээн. 1500 хире баш малдыг бай

гедей бээр таварылгалар тургулаан, ону болдурбазы-биле кыштагларны доңмас кара сугларлыг черлерге чоокшутаткан.

Кожуунун хөмүр-даш-биле хандырылганын алыр болза, эрткен чылдардан чүгээр. Эмнелге, школа, культура болгаш өске-даа албан черлери эвээш эвес тонна одаар чүүлү курлавырлап алган, оон сөөртүлгезин ам-даа уламчылап турар. Хөмүр-дашты камнаар, кадагалаарыңче бо чылын кичээнгеи салган бис. Дыка хей организациялар одаар чүүл шыгжаар тускай черлерни кылып алган. Одалга черлеринин септелгезин чоруткан, ынчангаш одалга сезонун чогуур үезинде эгелээн.

— **Биче сайгарлыкчы чорук кайы хире сайзырап турарыл, Михаил Сентябрович?**

— Кожуунда биче сайгарлыкчыларның саны чыл келген тудум-на көвүдөп орат, оларның

ни доктаамал ап келген, ам-даа уламчылаар. Амыдыралы чединмес, хей уругларлыг өг-бүлелерге, назылап кырааннарже, өскүстөрже, ада-иезинге кагдырган ажы-төлче сагышты салып, боттуг дузаны чедирип турар бис. Ниитизи-биле алырга, байтайгажылар рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр амыдырап, ажылдап, сайгарлыгы өөри берген деп чугаалап болур. Өг-бүлө, кижилер бүрүзү бодун боду аш-чем, идик-хеп аймаа, акша-көпөек-биле хандыртынар дээш ажылдап турар. Мал өстүрүп, чер ажылы кылып турарларның саны көвүдээн. Моон ачызында кожуунун чурттакчы чонунун амыдырал-чуртталгазының байдалы чүгээртээн. Шупту-ла дең-дески чурттап турар дээр болза, арай таарышпас, бай-даа, шала яды-даа кижилеривис бар. Чединмес амыдыралдан уштунар дээш доктаамал

Чагырга даргазы-биле интервью

ШИМЧЭЭШКИН БУРУНГААРЛААН

кижилер безин бар болу берген.

Ынчангаш Бай-Тайганың малчыннары бо чылды багай эвес көргүзүлгелерин доозуп турарлар. Мал оору кожуунун ишчилеринге биче эвес каражаны, когаралды чедирип турары бир берге айтырыгның бирээзи болуп турар. Орта удур демиселди кожуунун иштики херектер килдизи, чурттакчы чон бир демниг чорудуп турар, моон сонгаар-даа уламчылаар бис.

— **Кыштаглаашкынга белеткел кайы хире чоруттунганыл?**

— Мал ажыл-агыйлыг кожуун болгаш мал чемнеринин белеткелинче бо чылын кол кичээнгеи салган бис. Ниитизи-биле 5300 тонна сиген белеткелтинген, бердинген даалга 102 хуу күүсеттинген. Мал чемнерин (шуптузун) кыштагларда чедирген. Саваңны бөлөр, сөөртүр ажылды организастаан. Амгы үеде малчыннар кыштагларында көжүп чеде бергенер. Малчыннарның одаар чүүл, аш-чем аймаа-биле хандырылганы багай эвес. Мурнуку чылдарда малчыннар суг-сугат талазы-биле бер-

кылып турар ажылының хемчээли улгаткан. Магазинниг, биче бүдүрүлгелерлиг сайгарлыкчылар, арат ажыл-агыйлар хей. Тудугда, чүктер сөөртүрүнде, пассажирлер аргыштыларында ажылдап турарлар безин арбыдаан. Сайгарлыкчыларга кожуун чагыргазы боттуг дузаны чедирип, деткип келген, моон сонгаар-даа бо чугула херекти уламчылаар. Сайгарлыкчыларның кожуунун экономиказын хөгжүдөр, чонун амыдыралын экижидер херекке кирип турар үлүү биче эвес. Көдээ ажыл-агый продуктуларын, оон иштинде ногаалар аймаа, картофельди өскээртен садып алырын эвээжеткен бис. Ол сайгарлыкчыларның ачызында боттанган. Оон ангыда кожуун бюджетинин орулгалыг кээзэ өзүп турар. Бо чылдың тос айларында үндүрүг чыыр даалганы 118 хуу күүсеткен бис.

— **Чурттакчы чонун амыдырал-чуртталгазының деннели кандыгыл?**

— Кожуун болгаш сумулар чагыргазы чурттакчы чонун амыдыралының байдалын чогуучударыңче угланган хемчеглер-

ажылдап турар бис.

— **Михаил Сентябрович, ниитизи-биле алырга, кожуунун социал-экономиказын хөгжүлдези, чонун амыдыралы чүгээртеп орат деп чугаалап болур ышкажыл.**

— Ындыг барымдаа бар, шимчээшкин эки талазынче бурунгаарлап орат деп дидими-биле чугаалап болур мен.

— **Сөөлгү айтырыг. 2003 чылдың солуннар, сеткүүлдер чагыдылганын канчаар организастап тур силер?**

— Бо айтырыгны чугула көрүп турар бис. Бо дугайында хуралдарга чугаалашкаш, ону канчаар организастаарының хемчеглерин ажылдап кылган. “Шын” солунну бир мунну чагыдарын планнап алдывыс. Өг-бүлө бүрүзү солунуг болзун дээш ажылдап турар бис. Бодум бо херекте дорт киржил турар мен.

— **Интервью бергениңер дээш четтирдвис, Михаил Сентябрович.**

Таан-оол ХЕРТЕК
айтырыгларны салган.
ЧУРУКТА: Михаил Монгуш.
Авторнун тырттырган чуруу.

АҢАА КИРЖИҢЕР

Кем-херек үлгедиш-киннери, арага продукцияларын болгаш наркотиктерни хоойлу-дүрүмге чөрүштүр садып-саарар, уругларның хайгаарал чок чоруктары-биле демиселдин айтырыгларын эң дээр чырыдар талазы-биле республиканың журналистер конкурзунун негелделерин 2002 чылдың июнь 6-

да үнген № 64 “Шын”, 2002 чылдың июнь 8-те үнген № 62 “Тувинская правда” солуннарга парлаан. ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединин (конкурстун тургузукчуларының бирээзи) немей дыннадыры болза:

конкурсту 2002 чылдың декабрь 15-ке чедир чорудар. Конкурса албан езуу-биле

бүрүткеткен парлалга болгаш электроннуг массалыг информация чепсектеринде ажылдап турар журналистер, а ол ышкаш штаттан дашкаар авторлар киржир.

Конкурс материалдарын парлаан азы радио, телевидениеге дамчыткан турар. Журналистичи истээшкыннерни, очерктерни, интервью, репор-

тажтарны, чүүлдерни, корреспондентияларны, тускай арынарны, өске-даа материалдарны кирер.

Шаңналдары:

Бирги шаңнал — 10.000 рубль;

Ийги ийи шаңнал — 5000,

5000 рубль;

Үшкү ийи шаңнал — 3000,

3000 рубль;

Конкурстар

Үш мактал шаңнал —

1000, 1000, 1000 рубль.

Конкурс материалдарын Кызыл хоорайда Красноармейская кудумчунда, 100 бажында ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединге кирер. Тайлыбыр алыр телефону 3-34-79, 1-07-89.

АЯҢГАТЫ СУУР, ООҢ АМЫДЫРАЛЫ ЧҮГЛЕ ИЙИ АЙ БОЛЗА-ДАА...

Кожуунун Аяңгаты сумузунда шупту 125 өреге бар. Сөөлү чизелээшкинниң түннелдери-биле суурнун чурттакчы чонунун саны 467. Ооң иштинде 183 кижиле 18 харга чедир уруглар. 34 кижиле ажал чок дээш акша ап турар. Статус чок ажал чоктарның саны хөй, оларның хөй кезини совхозтуң малчыннары. Бо хүнде сумуда 7 арат бар. «Аяңгаты» көдээ ажал-агый бүдүрүлгезинде ниити бода мал 115 баш, шээр мал 1064, чылгы мал 143, хаван 3. Чурттакчы чоннун хууда азырап орат бода малдың саны 350 ажыг, шээр мал 1000 хире, аът — 60, хаван — 11 четкен.

Сумуда школа, уруглар сады, эмнелге пунктузу, чагырга черинден аңгыда, агитквартира, херэеженнер чөвүлели дээн чижектиг хөй-ниити шимчээш-киннери-даа чок. Эрги клуб бүрүнү-биле үптеттинген. Ээн калган 2 аал чурттаар бажыңны септеп, культура одаа кылдыр эде кылган. Садыг чок, хлебти кожуун төвүнден эккеп, бажыңдан садып турар. Суурнун чурттакчылары колдуу кожуун төвү, Ак-Довурактан садыгланьп ап турар. Оон аңгыда олар пенсия, уруглар пособиениң акшазын

үлей бергенде, суурга сүрүштүр келген сайгарлыкчылардан бирги хереглелдин барааннарын садып алыр аргалыг.

Арга-арыгдан кат-чимис чыып, ону садып, уруг-дарыын школаже белеткеп, амыдырап турарлар кайы көвей. Оларның эд-не кызымактары 2-3 хүнде-ле 14 хууң чедир киш-кулааны чыып, Абазадан келген садып алыкчыларга хуунда 170-200 рубльге садып ап турарлар. А чамдык өг-бүлелер тайгадан аң-мең, кат-чимис чыыр талазы-биле мырынай планнарлыг. Сумунун чону-

нун эвээш-биче тараан огород, картошказының суггады чазын хар эрип турда баткан тайга суундан хамааржып өзер. Бо хүн-нерде суурда эки чүүл — чаңгыс-даа арага садар «адрес» чогу.

Ук суурга ажал аайы-биле сургакчылаашкын үезинде чеде бергеш, шынап-ла ындыг бе дээрзин билип алыры-биле чурттакчылардан «арага садып турар чер бар бе?» деп айтыргылаан мен. Ийе, бо суурдан «технар» тывылбазы шын хире. Ындыг-даа болза эрткен дүне 2 оол араглааш, бижектешкен деп, чугаа суурда дыргын болган. Бо оолдар канчап эзирик апарганын сумуда 2 ай хире чагырыкчылап ажалдап чоруур дарга Оюнза Маадыр-оолович Монгуштан база айтырдым. «Хоорайдан эзирик келген азы арагалыг келгеш ишкен турганнар-дыр» — деп, ол харыылаан.

Чаа чагырыкчы алыс боду бо чурттуг, Кызылдың көдээ

ажыл-агый университетин дооскаш, «Аяңгаты» совхоз турар шагда совхозка, оон кожуунун аргаарыг ажал-агыйыңга ажалдап турган кижиле болду. Аныяк чагырыкчыдан бо эрткен кыска хуусааның иштинде «адрестер-

ни» узуткаанының арга-дур-

жулгазы-биле таныштырып көөрүн диледим:

— Сумунун чонунун бир дугаар чагыгы, дилээ-даа ол болган — адрестерни узуткаар. Суурга арага, «технар» садып турган улустарны кыйгырттып алгаш, кандыг-даа саазын, чүү-даа долдурбайн, анаа ажыы-биле чугааны кылган бис. Арага ишес кижиле чүгле амыдырал дээш чурттаар, кызар. Араганы ижипкенде, сагыжы өскээр баар. Корум-чурум-даа баксыраар. Сумунун чуртталгазы, боттарывыстың амыдыралывыс чүгле боттарывыстан хамааржыр болгай — деп, ол харыылаан.

Чаа чагырыкчыны көдээде эң аарышкылыг айтыргыларның бирээзи — ажал чок байдал база дүвүредип турар. Бо чоокку үелерде ол совхозтуң ыяш дилип, кезер эрги пилорамазын септеп, анаа элээн каш кижини ажалга хаара тудар дээш, өске-даа ажалдарны чоргузуп, суурнун амыдыралын диргизер сорулгалыг. Чурттакчы чоннун аныяк чагырыкчыга бүзүрели, идегели база улуг.

— Мында менден аңгыда, акушерка Чечена Ооржак, санитарка Аржаана Монгуш, одакчывыс Александр Ооржак 4 кижиле ажалдап турар бис. Эртен эрте манаа сыкыртыр кижиле сыкыртып, хан базыышкынын хынадыр, шинчидер кижиле шинчидип кээп эгелээр. Тарыыр уругларны тарып, ажылывыс мынчаар эгелээр. Ажал үезинде сумуга иштиг херэежен кижиге эмчи кыйгыртканда, акушеркам, а ниити аарыглар болза, мен баар мен. Ажал соонда аарыг улусче эмчи кыйгыртканда, бир неделяда бирээвис, өскезинде бирээвис солчуп баар-дыр бис.

— Улуг улус аразында кандыг аарыглар неггереп турарыл?

— Бо сооп келген үеде гипертониктиг азы хан базыышкыны улгадып, бичиилээр аарыгдан элээн хөй кижиле эмнедип тур. Часкы, күскү үелерде грипп, бронхит, боостая аарыглары неггереп турар.

— Туберкулез дээн ышкаш аарыглар өршээлдиг бе?

— Туберкулезтан бистин суурда араан улус кожуунда эвээш деп санаттынып турар. Ооң ужурундан бо чылын херек хынап тырттырар машина база келбээн. Ындыг-даа болза шуут чок деп болбас. 2002 чылда ажык

ЭМНЕЛГЕ ПУНКТУЗУ — БУЯН ЧЕДИРИКЧИЗИ

Аяңгаты сумузунун эмнелге чери сумунун чагырга бажыңның бир талазында 2 өрээлди ээлеп турар. Ооң эжинин аксында ФАП (фельдшер-акушер пунктузу) деп бижээн...

Коридорда «Бичии уругларның мага-бодунун өзүл-дезиниң көргүзүглери», «Тарылгалар календары», «Эмиг сүдүнүн ужуру-дузазы» дээш, полиомелит, СПИД, сагаа, паш, диш аарыгларының дугайында

кевирниң туберкулезундан 6 кижиле араан, 2-ги бөлүктүн — эм-

неткен соонда эттинген улус 3, ижин-баарда туберкулезтан 1 кижиле араан. А шагда-ла аарып турган, эмнеткен улус 8.

Паш аарыындан 1998-2000 чылдарда 15 кижиле араан болза, 2001-2002 чылдарда чаңгыс-даа кижиле илереттинмээн. 2000 чылда иезиниң эмиг сүдүн таварыштыр 5 харлыг уруг ол аарыгдан араан турган. СПИД, паш, сагаа дээш, бүгү-ле аарыглар дугайында пенсия, пособие акшазы үлеп турар, хөй кижиле чыылган үелерде тайылбыр ажалдарны үргүлчү кылып турар бис. Гриппке удур 3-тен 18 харга чедир уругларны тарып турар. 3 харга чедир уругларга тарылгаларны база кылып турар бис. Оон мурнунда бажында кемдээшкинниң төрүттүнген уругларга тарылганы невропатологтуң чөпшээрели чокка мантузу ышкан уругларга 6 ай дургузунда тарылга кылбас турган. Ам ындыг чүве чок, уругнун эди изивейн турар болза-ла, 1 айлында гепатитке удур, оон 3 айлындан эгелеп өске аарыгларга удур тарылгалар өй-шаанда кылдынып турар.

Чаш уруглуг ие эмчиден үнүп келгенде, иениң болгаш чаш уругнун байдалын хынап, бирги патронажты кылыр бис. Арай кадды кошкак болза, хүннүн барып

хайгаараар, а бир эвес эки болза, неделяда 1-2 катап көөр. Оон чоорту айда, кварталда 1 катап. Шаак ыңчалдыр уруглар 1-2 харлыыңга чедир эмчиниң хайгааралыыңга турар.

— Сөөлү үеде төрүттүнүп турар уруглар хөй бе, оларның кадды кандыг болуп турарыл?

— 1 харлыыңга чедир уруглар амдыызында 10. Чаа төрүттүнүп турар уругларның кадды

колдуунда эки, чылда 1-2 чаш уруглар бажыңның хан базыышкыны улуг болган дээш азы саргаргаш эмнелгеге чыдар таварылгалар турар.

— Иштиг херэежен улус бажыңга божупкан таварылгалар турган бе?

— Ооң мурнунда чылдарда турган. Бо чылын ындыг чүве турбаан. Божуур хуусаазы чоокшулаан азы кадды кошкак иелерни баш бурунгаар Ак-Довуракче чоргузуп турар.

А бир эвес хенертен аартып келген болза, дүрген дуза машиназын кыйгырттыр бис. Телефон чок үелерде өске-даа аарыглардан кижиле бергедеп араанда, хуу машиналар хөлезилеп чедирер-дир бис. Эрткен дүне база бичии оол келгеш, 1 оол бижектедип алган диген. Чеде бээримге, балыы чогуу бичии, хан базыышкыны 80-60-да келген. Даштында хан шоолуп төгүлбээн, иштинде ханзырап турар хире. Хан доктаадыр эмнер салгаш, дүрген дуза машиназын кыйгырткаш, чоргустувус. Дүне-хүндүс, дыштаныр хүннерде чалалгалар дээш телевир чок, чүгле 7 ажал шагы дээш шалың алыр-дыр бис.

— Школачылар кандыг аарыглардан аарып турарыл?

— Часкы диспансеризацияның түннели-биле зобтан, кариес диш аарыгларындан аарып турар уруглар хөй болган. Диспансеризацияның данзыында

зоб, кариес, анемия, острица, башта кемдээшкинниң уругларны невропатолог дээш, аңгы-аңгы специалистерже чылда 2 катап чоргузуп турар.

— Эм аймаан чурттакчылар кайың садып ап турарыл, чийгелделер бар бе?

— Эмнерни шуптузун боттары моон садып ап турар. Оон кирген акшага удур-ла кожуунун төп эмнелгезинден эмнер садып эккеп турар бис.

— Кышка белеткелинер кандыгыл?

— Суур чону эмнерден аңгыда, эм оъттарны хөйү-биле ажыглаар болгаш ыт-кадын, киш-кулааның бодун, бүрүзүн белеткеп алган боор. Бо чылын бисте эки кылган чүүл — бо бажыңы-выстың печказын эде туттуруп алдывыс. Ону кылырыңга кожуун чагырга чери 2 муң рубль-биле дузалаан. А септелге 2000 чылдан хевээр кылдырмаан, шалавысты боттарывыс акша окташкаш, будуп ап чыгтывыс. Хөмүрнү уда-вас дужуруп алтар боор бис деп, эргелекчи ажал-ишчи шырай-биле чугаалай-дыр. Аяңгаты сумузунда бирги эмчи дузазын чедирип, чоннун эң улуг байлаа — каддыкшылы дээш ажалдап турар эмнелге ажалдакчыларының буянныг ажал-ижинге чедиишкинни күзээл.

Чойганмаа САТ.

ЧУРУКТАРДА: Оспанмаа Монгуш, Аржаана Монгуш.

Хоойлужудулга палатазы: хунден хунче

БЮДЖЕТ КАМГАЛАЛЫ

ТР-иң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн, палатаның комитеттеринин даргалары: В.Х.Иргит, М.К.Куулар, Т.Б.Куулар, депутат Б.К.Балчий-оол Тыва Республиканың 2003 чылда бюджетин камгалаары-биле Москва хоорайга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың, РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д.Ондарның, РФ-тиң Федерация Хуралының Федерация Чөвүлелинин кезигүннери С.В.Пугачевтуң, Л.Б.Нарусованың киржилгези-биле кады ажылдажылганы чоруткан.

Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюнун чугаазындан алырга, республиканың келир чылда бюджетин камгалаары аар байдалга чоруп турар. Ынчанмыже ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың болгаш РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д.Ондарның шалыпкын, кады ажылдажылганының түннелинде элээн хөй чугула айтырыгларны шийтирлеп ап шыдапкан.

Бирээде, РФ-тиң субъектилерин саң-хөө-биле деткири-биле Федералдыг фондудан республикага 3476,4 млн. рубльди аңгылап берген. Бо денел эрткен чылдындан 12 хуу хөй бооп турар. Девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин аңгы чоруун кызырарының программазын эзугаар Тыва Республика

103 млн.рубльди алыр болган. "Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында" Хоойлуну күүседир-биле бо чылдын уруглар пособиезин төлээри-биле компенсация фондузундан субсидияларның болгаш субвенцияларның хемчээли эрткен чылын 13,6 млн.рубль турган болза, 2003 чылда 246,5 млн.рубль болур. Бо айтырыгларны РФ-тиң Күрүне Думазында "Ада-чурт — Бүгү-россия" фракциязының деткимчези-биле чедип алдынган.

Ийде, республиканың орук ажыл-агыйының акшаландырышының хамаарыштыр 31 млн.рубльди алырына идегел бар. Ооң мурнунда бо талазы-биле чедип алдынган акша-биле ниити түң 118,7 млн.рубль чеде бээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың болгаш Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин

күүседип турар В.И.Лавриненконун кады ажылдаанының түннелинде республикага көдээ ажыл-агыйы хөгжүдеринге акшаландырышыңкын ийи катап өскөн. РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д.Ондарның үре-түннелиг ажылдаанының түннелинде республиканың экономиказынче инвестициялар хемчээли эрткен чылдындан улгаткан.

2003 чылдын бюджет төлөвилелинче ниитизи-биле Тыва Республиканың төлээлери 29 эдилгелерни кылгаш, барык 2 млрд.рубльге бюджет камгалалын кылган.

Василий Майолович бюджет төлөвилелинче чамдык эдилгелерни чедип алдынары болдунмас, ынчалза-даа оларның хөй кезин эки шийтирлеп ап болурунга идегел улуг деп чугаалаан.

Бюджеттин үшкү номчулганы 2002 чылдын ноябрь 26-да болур. Ол үеге чедир РФ-тиң Күрүне Думазының комитеттеринге, комиссияларына субъектилерниң бюджет төлөвилелин эдилгелерин чугаалажыр.

Бистиң корр.

Тываның сураглыг чогаалчыларының бирээзи, Күрүне шаңналының эдилекчизи, сураглыг шүлүкчү Юрий Шойдакович Кюнзегеш бистиң аравыска чораан болза, бо чылын 75 харлаар ийик. Тыва кижиниң назыны-биле шору барган назын-дыр ийин. Чогаалчының чаңгыс өдекке кады өзүп келген дунмалары, бистиң, назы-харывыс безин алдан ажа берген чурттап чор бис.

Өгбелеривис көшкүн чораан болгаш ыңдыг турган боор, бичимде "көжер" деп сөс дыңнап каанымда, эмин эрттир амыраар мен. Чазак, чайлаг, күзег, кыштаг — оон кайызынче-даа көжери-менээ улуг байырлал.

Ынчан аалдар шупту Толбулдун Шөл-Бажында чайлагже көжүп келген турган бис. Ам бодап чоруурумга, ол 1947 чылдын чайы хире. Бистиң шанда чадырывыстың чанынга ойнап турарымга, авамның өг иштинде үнү дыңналды:

— Ачамның (Шойдак — авамның сонгу ачазы) оглу Кюнзегеш чогаалчы Кызылдан келген-дир, чүңү дөгери бээр бис?

— Дөпелер шупту бичидир, көк сергени дөгери бээр бис ыйнаан, ынчаарга Дарыйгы Хакайны база чалап алыр-дыр" — дээн ачамның харызын шалабула дыңнааш, ийи талазында кадыр эдилг чинге хемчигеш — Дуруяалыгның оң талазында чурттап олурар кырган-авам Эмпей сугже маң-биле караш-ла дидим. Эгиш-тыныштыг кирип кээримге, кырган-авай холумга конфета, печенье тутсуп бергеш:

— Дөө дөр бажында олурар Кызылдан келген акынның сарты-дыр — дээш, ожук кырында хайнып турган пажында-ла барды оң. Ында чадыр өгнүң бир талазында кырган-ачай суглар хой дөгери турлар. Кожазы Балган суг хойтпак тиккен, аал ишти шаа-биле аалчыны хүндүлел-биле уткуп, дүврүэн турлар.

"Акын-дыр" дээн кижини көөрүмге, чингежек, чуга манган ак арынның, хеви бистин аалдын улустарындан бир янзы, арыс-илиг боорга, харын-даа чараш-сынып көрүп турдум.

Каш хонган соонда, чайның бир-ле изиг хүнүнде, дүш мурнунда кырган-авам суга келиримге, акым чадыр өгнүң барың талазында хөлегеде элик кежи чадып алган номчуттунган чыдыр. Эш-өөрүм-биле ойнап-ойнап, кежээ чанарымның мурнуу чарында кырган-авам сугга барып чеде бээримге, хүн чүгүрүнде кире берген турган, акым ам чадыр өгнүң чөөн талазында хөлегеде номчуттунуп чыдыр. Ынчалдыр хүннү бадыр хүннүң хөлегеде аайы-

биле чадыр өгнү долгандыр номчуттунуп хүнээни ол-дур:

Бир эртен даң бажында авам шайын хайындыргаш, оран-чуртунга чалбарып каапкан турда, Кюнзегеш акым маңнап келген.

— Чылгыны мен сүрүп эккээр мен бе? — деп диледи.

Авам олургаш:

— Баштайында шай, быдаа-биле чөмөннип ал. Сен хоорай кижизи аът малдын аажы-чаңын билбес сен. Ынчангаш чааш аът Чыраа-Шилгини мунуп алыр сен. Чылгының конгулууру дөө ол, бир-ле сээң аңчылар эдерип чорааш, аскаш хонар часканың Ак-Дазылда дыңналып тур — диди.

Акым удаваанда чылгыны сүрүп эккелгеш, кулуннарны тудуп баглап кааш, айтырды:

— Агбай, Чыраа-Шилгини ачыладып көр, бис Комаадыр-биле (Сергей Семенович Танаадыр ийин) Толбулдун Улуг-Кежиг четкеш, эштеривиске ужуражыптаалы — дээш чорупкан чүве. Ол үеде Толбул, Эне-Суг, Талым арбаннарының аныктары Улуг-Хемниң ол-бо талазынга Улуг-Кежиг аксынга ужуражып келгеш, үн алчып ырлажыр турганар. Ол хүн акывыс Толбулдун Улуг-Кежигге үш арбаның аныктарының ыры-шоорлуг чыбыжынче далажып бар чораны ол. Акывыс, Комаадыр-биле өдүрктээр, балык сыырткышты-таар деп дугурушкаш, холаларже дары, дробь суп, дыгыш олурар. Бистер — Вита Даш-оол, мен оларга чангып тургаш, эдерип чоруурун чөпшээрэдип алдывыс. Бистиң орууус Шөл-Бажындан Улуг-Адыр чедер бис, аңаа сыырткышты-таар, өдүрктээр. Шөл-Бажындан ол аразы элээн ырак чер, ынчангаш эштерим бичии улусту хүлге быжырган далган-биле хүнезинненип алырын чагып чугааладылар.

Биезде, ол шагда, Толбул шөлүнге янзы-бүрү куштар-ла хөй турганын дүүнү ышкаш караамда чуруп, көрүп ор мен. Шөл-Бажында дуруяалар кодан-коданы-биле ойттап чоруурлар. Думчук-Эзим, Орус-Каскан бо ынчалдыр кас ораны чер турган. Үстүү, Ортаа-Булуңнар, Даг-Баары, Боом, Улуг-Адыр янзы-бүрү өдүрктөрүн чурту ол. Чазын-күзүн чанар куштар

үезинде Толбул шөлүнге куштар имилээр чүве-ле болгай. Ол өйде бистиң черниң эр улузу куш боолаарын өйлээр турганнар.

Ийи акыларывыс хүнзедир өдүрктээр, чээрби ажыг бостарны чүктөп алган келдилер. Бистер база анаа олурбаан бис, чартык шоодай кадыргыны сыырткыш-биле тудуп алгаш, улуг отту ужуткаш, аңаа быжырып олурувуста, чедип келдилер. Кежээки хүн ыракта даглар кырында олурупканда, чанарыңга белеткенип турувуста, чадаг улуска чүгүвүс арай-ла аар апарган, ынчангаш шоодайда балыкты маңа арттырып каар, а даартазында акыларывыс аъттыг келгеш, ап алыр деп дугурушкаш, олча-омактыг, улус өөрүшкү-маңайлыг, чугаа-сооттуг кылаш-тажып чораан ийик бис! Шынын алырга, ийи акыларывыс хөөре-жип чорду, бистер — балдыр-бээжектер оларның кы-йыныга дыңнап чораан улус-тур бис ийин.

Бир-ле катап, бүргег хүндүс хараачыгайлар ужуп турда, бистер, тенек улус, дузактап тур бис. Хараачыгай дузактаары чүден-даа белен. 20-30 см узун дурттуг даараныр хендирниң бир ужунга дүктү баглаар, еске ужунга бичии будукчугаш баглааш, черге салып каар, олла. Хараачыгай ужуп келгеш, теп алгаш ужуп үнерге, чалгыннарын хендир орай шааптарга, барып дүжерлер. Бистиң шак ынчалдыр опчоктанып турганывысты Кюнзегеш акый эскерип көргеш, хөрөктенмеди-даа, кончувады-даа, а анаа чагып чугаалады: — "Хараачыгай — чараш куш, силер билер силер, ынчангаш оларны дузактап турбайн, үнгүрлериниң аксынга дүктен чыып салып беринер, а олар силерге "четтирдим" дээш, аян ырын долгандыр ужуп тургаш, ырлап бээр. Силер чүлге ол ырыны дыңнап өөренип алынар" — дээнин таанда утпас мен ийин. Оон бээр-ле Шөл-Бажынга чайлаглап барганывыста өшкү-хой дүгүн хараачыгайлар узынга улештир салыр чаңчылдыг апарган бис.

Кат-чимис быжа бергенде, акывыс бистерни эдертип алгаш, Чезей мээзинден, Чалбактан чөстөк-каттаар, өөвүстүң мурнуу талазында арыгдан көк-каттаар. Думчук-Эзимче хооруулаашка барып эштип шаг болган бис.

Мээң авам, ачам ажылгыр, кежээ боорга-ла боор, Юрий

Шойдакович оларны хүндүлээр, оларга ынак, оларга ооргаланыр чораан. Ынчангаш-ла боор, оон мээң ачамның дугайында бижээни мындыг одуругларын утпайн сактып чоруур мен.

"Хараачыгай хоорайы" деп Кадыр элин шолалап каан. Дугай дурту чинге хемим — Дуруяалыг сайын көрүп, Кастро дег кара салдыг Качын Шийит каттырып ор...

Бичии чылдарымда бир чайны кады чурттап эрттиргеним акым Юрий Шойдакович Кызылче аъттаныпкан соонда, мен Кызыл бетинде ак меңгилег тайгаларже үр-ле көрүп алгаш олурар чаңчылдыг апарган ийик мен. Акым-биле база катап чүлге 1964 чылда Кызылга кээп ужуражып чугаалажыр аргалыг болган мен.

Юрий Шойдакович 70 харлаан юбилейин найысылалга демдегелеп эрттирген соонда,

эмчи дузаламчызын көргүзөргө-даа, чоорту аш-чем чивестеп кел чытканын анаа көрүп алгаш турар эвес, оон өөнүн ишти, уруглары фрукт, ногаа аймааның чулук суун берип, кадыкшылын, күжүн даады-ла өйүнде тудуп келгенер. Мен Элегестен сүт, өрөмени эккеп бергеш, акымның холун тудуп байырлажырым санында карактарының чажы бүлдеңейип олуруп каар турду. Ол чүвениң утказын билип олурган-даа болза, чугаалаптар шаа чогуңдан ыглап олурганы чадаас деп бодап чоруур мен.

Акымның ачазы Шойдак Агбаанович кыскалыг сарыг сегел салдыг авамның сонгу ачазы, ачамның акызы кижги. 1949 чылда Тоора Хемниң Культура бажыңын бүгү арбаннарының эр улузу тудуп турар үеде, бис белеткел клазынга

Чораан болза...

БИР ЧАЙНЫ ЭРТТИРГЕНИВИС

төрээн чери Тожу же удаа-дараа чоруп, чону-биле ужуражылгаларны кылып турган. Ооң ол ажылынга улуг деткимчени ынчан Тожу кожуун чагырганың даргазы турган Михаил Ким-оолович Куулар көргүзүп келгенин өөрүшкү-биле сактып, ооң ачы-буянын бистер төлөп-ти-биле үнелеп, көрүп чоруур бис. Михаил Ким-оолович Ю.Ш.Кюнзегештин 70 харлаанын Тожу кожуунун бүгү суурларынга бедик деңгелге организаастап эрттирбишаан, ооң соонда ушкарганнай аалынга чедирер дээни ышкаш, оон адын кожуун библиотеказынга байырлыг байдалга тыпсып кааны бистиң чүрөктеривисти чылдып чоруур.

Юрий Шойдакович чогум боду төрүмелинден оожум бүдүштүг, бүгү чүвениң дөзүнче ханьлап көөр чогаалдыкчы угааныг кижги чораан. Ол хөй чүве черле чугаалавас, ажылынга хынам-чалыг.

Кижиниң салым-чолунга хайхалаптыг аарыг кажан, кайы чүктен келирин кым билер дээр силер. Юрий Шойдакович эмнеттинмес аарыг-човулаңга туттургаш, чартык чыл ажыр шыдажып келген ийик. Анаа

өөренип турган бис. Бистер ынчан Толбул арбанындан келген тудугжуларның турлаанга-ла турар бис. Шойдак кырган-ачай ыяш дилдирип тургаш, "аскыр" кырындан барып дүшкеш, будун кемдедип алган. Манза дилдирер чудукту бедик черге салып алгаш адаа, үстүнге ийи кижги туруп алгаш хирээлээр, чудук салыр бедик черни "аскыр" дээр чүве. Соонда барып-барып ол бут шуут дорт кылдыр эттинген. Ол 1956 чылда чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Виктор Шойдакович Кол, Даш-оол Шойдакович Кол дээрге, Юрий Шойдаковичниң кады өзүп келген дунмалары-дыр.

Бистиң акывыс Юрий Шойдакович Кюнзегеш арат чонунга, төрээн Тывазынга бодунун чогаалдыкчы ажылдарын, сеткил-сагыжының дээжизин, катапатын-мас кижизиг мөзүзүн чүңү-даа арттырбайн бараалгадып каан. Ам ооң улуг назылааны 75 чыл юбилейин демдегелеп турары дээрге-ле, ооң чырыктыгыг ову-хевири бистиң сагыш-сеткиливисте кезээ мөңгөде артып калганы ол-дур.

Анатолый ТОРЛУК.
Кызыл хоорай.

Керээ езугаар кады ажылдажылга

«УЛААН-ХААЛГА» ЭЭЗИ — «УЗУН АМЫТАН»

Оваа көк-көк кадактар-биле шиметтинген. Өске пөс, кескинди барык көзүлбес.

Эрзин кожуунда Нарын сумузунуң көдээ продукция бүдүрер, садып-сайгарарының мергежээн организацкчызы М.К.Дүгер экономиканы рынок, садыг-биле экижидериниң хыын каш он чыл бурунгаар тыпкан. Моол күрүнениң Завхан аймак-биле ажыл-агыйы тудуш харылзааларлыг. Эрзин, өске-даа кожууннарның чер, мал ээлеринге Мижит Кыргызовичиниң бо талазы-биле эл-хол, кайы-даа талаларга олча-ажыктыг харылзаалары өөредиг, боттуг чүүл.

Дөзевилей-даа, чиге-даа көөрге, бажын ажыр байыры — чер, мал продуктуларын акша-төгерикче удаа-дараа шилчидери. «Дириг акшалар» сайгарлыгының чаа арга-хевирлерин тургузар, база катап барааннарже шилчээш, улаштыр оон-даа хөй акша-хөренгиче көдүрлүр. Капиталы-выс дей кааптар харылзаалар эт-хөренгиниң ээзи, чон болгаш күрүнеге дагын улай бараан болур. Оюннарның бай Ажыкайы муң кара чылгызы-биле төөгүдө арткан. Оң капиталы — харылзаалары тоолчургу чугааларже шилчээш, салгалдан салгал дамчып чоруур. Нарында арат (тараачын) ажыл-агыйлыг Мижит Дүгер ол деңнелче база көдүрлүп келир боор. Шаг-үе бөгүндө эң таарымчалыг болуп оары — аңаа бадыттал.

Бо чылын ол Завхан аймакта «Улаан-Хаалга» курортче элээн каш чуртташтарын чедирип дыштандырган. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының экономика килдизиниң начальниги Вилора Саныга — ук аржаан-курортка бо чылын дыштандырганнарның бирээзи.

— Курорттуң эң талаларын эскердим, көрдүм. Ол черде агаар-бойдус Тываны дег. Долгандыр бүгү хүрээлел арыг болгаш чаагай. Чер, арыг агаар, хем-суглар магалыг чаагайы-биле чаттыла берген чыдар. Мага-бот, сагыш-сеткил ала-чайгаар өөрүшкү-маңнайга алзыптар чорду. Таакпы артынчызы туржук, өске хензиг-даа бок кижжи караанга көзүлбес. Бистер ол байдалга таарзындывыс.

Аш-чем рационун тургусканы улуг назылыг тыва кижилерге шуут кончуг эки болуп турар. Россиянын регионнарнында орусчуттунган чем дег эвес.

Республикада «Чедер» курорт эң эки аш-чемниг деп санадып турар. Ол безин европейжи кухняже шилчээн. Улуг назынныг тыва дыштаныкчылар «Улаан-Хаалга» оон ажа дүжүп турар деп турду. Арыг агаар, тааржыр аш-чем кол «эм-таң» — деп, Вилора Сарыг-ооловна демдеглээш, курортка тырттырган чуруктарының бир кезин көргүстү.

Кадыкшылыг болуушкун, дыштанып келгеннер чөөн чүк аргазы-биле тургускан улусчу медицинаның ачы-дузанын ап турган. Судал дамчыштыр аарыгларны тодарадып тывары артык талаларлыг. Аңаа хөй шак-үе үнмес, чарыгдалдар тургустунмас. Бодун кадык кылдыр санап чоруурларның аразында безин ол-бо чери чыргалыглар көстүп келгилээр. Хан-дамыр оруктарының «септелгези» дыштаныр хуусаа төнүп орда, ам доостур. Аарыг черлерни ханнап кааптар.

Тывадан Вилора Саныга-биле кады 46 кижжи дыштандыган. Олар тураскаал кылдыр оваа баарынга чурукка тырттырган.

— Даштар оваазының кыры көк хөй-хөй кадактарлыг. Өске пөс, кескинди аймак барык көзүлбес. Ону долганган бүгү черниң арын магададым. Бисте ындыг эвес — деп, ол тайылбырлады.

Вилора Сарыг-ооловнаның чугаалап турары-биле алырга, курорт иштинде сарыг шажын-чүдүлгезиниң шимелде-каасталгазы кадык, чаагай чорукту делгерעדир бүдүш-туруштуг. Мага-бот, сагыш-сеткил арыгланшп турар. Чамдык даштарны тайга-сыннарның эң бединден чалап, ыдыктап эккелген. Ону олче бадырарынга ажылчын шарыларның ужур-дузаны улуг болган. Белеткеп салган даштар-

да хүн, айның сиңген энерели кадыкшылыг чаагай салдарлыг. Курортка келген кижжи бүрүзү даштарга доктаар, оларны тудар. Чамдыкта — шуут өгенир-даа. Ында күштү бодунче тыртып алырының аргаларын тып тургаш, ажылгаар. Тейлээри, чалбарыры — сүзүк-чүдүлге болгаш сула шимчээшкенин бир кези.

Чүс, оон хөй-даа катап тейлээрге, күш-дамыр дыңзыр, сагыш-сеткил хосталыр. Чурукта моол идик-хеп, спортчу хөйлең-чүвүр-биле тейлеп, чалбарыг ыдык сөстөр-биле сымыранган херээжен ийи кижиниң угаай бодаан хөөнери чер-дээрге кайын сыңар.

Кадыкшылын быжыглаан, дыштандыган курортчуларга хүнүң негелде-хереглелдерин курортта кончуг шын тургускан. Артык шимээн-дааш чок. Кижжи бүрүзү арыг агаар, дүвү көстүп чыдар кылаң суг, оът-сиген аразында. Эът-чаг, ак чем, чаагай суксун аймаа күзээн шаанга четчир кылдыр белеткеттинген.

— Курортка дыштанып тургаш, чер-чуртка ээ-хайыра, сүзүк-чүдүлге дугайында билишкенин сеткилим ханызындан хүлээп алдым. Тыва, Моол чүгле Азий диптиң төвү эвес, харын-даа Чер бөмбүрзектиң изиг-соок-биле бүргелген хини. Ол дээрге дыштаныкчының — мээң күзел-бодалым-дыр. Ону хүлээп ап, албайн-даа болур-ла ыйнаан — дээш, Вилора Сарыг-ооловна Эрзин кожуунда Нарын суму-

зунуң арат (тараачын) ажыл-агыйлыг Мижит Дүгерниң, оң өг-бүлезиниң күш-ажылын үнелел-биле демдегледи.

«Улаан-Хаалгаже» дыштанылганы анаа болуушкун эвес. Экономика айтырыглары-биле ажылдап турар аайы-биле тус черниң дуржулганы республикага ажылгаарын ол чугулалап турар. Бисте кадыкшыл быжыглаар, мага-бот дыштандыгар аржааннар, хөлдөр он-он. Бир эвес бай мал болгаш чер ээзи ону керээ езугаар хүлээп алгаш, чоннуң кадыкшылын быжыглаар, дыштанылганын организаастаар болза, боду байыры. Оң түңнелинде күрүнеже орулгалар немежир, социал-экономиктиг чидигленишкенин чавырлыр.

Моолдар чыланни «узун амытан» дижир турган боор, Вилора

Чылан («узун амытан») — шынап-ла, кадык камгалалының сүлдизи.

Тейлээри-чалбарыры — сүзүк-чүдүлге болгаш сула шимчээшкенин бир кези.

Саныга база ынча деп адаар кижжи болду. Тыва, моол, орус дылдарга ол хостуг чугаалаар. Эрзин диалект, аян-шинчи, ук чурту ол-даа болза, оң дылында билдинмес чорду. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга чурттуг интеллигенция-биле бир мөзүлеш. Чүге дээрге рынок, экономика айтырыгларының тайылбыры тыва дыл дамчыштыр чер, мал ээлеринге чедип турар. Ук айтырыглар көдээде бөгүндө чидиг-чидиг. Республиканың кайы-даа булуңнарынга чедип, ол дугайын тайылбырлап чоруур. Дыл — билчишкенин кол чөпсээ. Ынчангаш тыва дылын езулуг литературлуг нормазын яамының экономика килдизиниң начальниги ажылгап чоруур.

— Бурятияга өөренип тургаш, буряттажып, Моолга моолдажып чугаалажып турдум. Кожа күрүнеге бир четкеш, чаа бир чүлдү көрүп аар-дыр мен. Бир дугаар четкеш, моолдарның тарбаган ээдин аш-чемге ажылгавазын, тарбаганнарның хөйүн сонуургаан мен. Бо аңгыгаштын үзүн олар чунар-саваң кылып бүдүреринге хереглээр — деп чугаалады.

Мен бодаарымга, хөй малмаганның күрүнениң хамааттылары тарбаган ээдин, чаан херекке албас ышкаш. Мөңгүн-тайгажыларның-биле алырга, бо аңгыгаштын ээди, үзү эм-таң шынарлыг. Ынчангаш республиканың даг-даш бо кожуунда кеш, өкпе аарыглары чок. Тараа, ногаа, картофель үнмес тайгасыннарның малы, аң-мени болгаш балык-байлаңы кижилерниң кадыкшылын камгалап турар.

Тываның аржааннар, хөлдөрүн дугайында эң хөй материалды чыып, бо талазы-биле эртем шинчилелдерин Дээди Хурал депутаты Борис Күдерек чорудуп турарын билир мен. Аржааннар, хем-суглар чүгле эм-таң шынарлыг эвес, чоннуң чүдүлге-сүзүг-

лели, культуразы, национал ботминнишкини-биле сырый холбаалыг. Күрүне деткимчезин, бай кижилерниң киржилгезин калбартып, күштү мөөңнээр болза, республиканың он-он булуңнары орулга-ажыктарның езулуг белдирлери болу бээринге идегээр мен.

Чылан («узун амытан»), шынап-ла, кадык камгалалының сүлдизи, аймакта «Улаан-Хаалганың» ээзи болу бергени барымдаалыг. Мижит Дүгер, оң моол өңнүү-биле аразында керээ чарып алгаш ажылдап эгелээни удавас он чыл болур деп яамының экономика килдизиниң начальниги В.С.Саныгадан бо удаада дынадым.

Аралчор ОКСУР.

Тайзы багса

(Тоожу)

(Эгези № 127 "Шында").

"Серемчилелдиг бол" деп акыйнын чагыын утпаан. Оожум кылаштаар, мурнап халдаарынга белең, күжүн мөөнөп чоруур апарган. Өөрүнүн оон дугайында сымыранышкан чугааларын безин дыннап каар апарган. "Күш дөгөп болбас кижидир, күжү-даа, аргазы-даа бар эр-дир" деп адааргаан сымыраныгларын дыннап каар.

Лагерьде "хааннар" болгаш "кулдар" кымнарыл дээрзи чоорту билдинген. Бодун долгандыр дескинип турган он шаа кижиди кымнарыл дээрзин Тевекпен база билип алган. Чаа келген "күштүг" кижини боттарыңче хандыдып алыксааннарның аразында водка-даа, хлеб-даа көргүзөрлөр бар. Лагерьге даштыгыртан кайы хамаанчок барааннар киирери хоруглуг. Эң ылаңгыя водка киирери шуут хоруглуг. Ынчанмыкже кайынын чүве ийик, бир-ле черден оларны тып эккээрлер турган. Алды аргалыг, беш мегелиг кижилер турган. Лагерьде "күштүг" апарган Тевекпенни дужаалдыг ажилдакчылар безин ажыглай бээр үелер тургулаан.

Лагерь шушту чүвеге өөрөткөн. Ийи чыл дургузунда Тевекпенниң аажы-чаңы өскерилген, чокшуп билбес боду чокшуп өөрөнгөн, күш дөгөвөс боду күш дөгээр апарган. Водка ишпес тургаш, водка ижер, кара-таакпы тыртар апарган. Ынчалза-даа чүве чидирбээн ышкаш сагындырган. Бажың түдүп өөрөнип алганы чүге багай деп? Кежээки школаны дооскаш, бышкан билигин аттестадын алган. Ам чүгле күзел-соруун боттандыраары арткан. Ынчангаш Тевекпен хостуг тынган.

III

Тевекпен лагерьден хосталгаш, үе чидирбес бодаан. Чырыдышкын ямызынга кирген. Сайыттың эжинде оорар уругу ону кийрбээн.

— Сайыт сонгаартан келген төлээлер хүлээп ап турар. Бөгүн чай чок. Оралакчызынга кирип болур силер, ол чайлыг олур — дээн. Оралакчыга документизин көргүзөргө:

— Чаагай-ла күзел-дир, ужудукчу болур аныяктар ховар болур чүве болгай — дээш, документилерин дедир сунган. Башкы институтунун ректорунга баарга, база-ла озалдаан дээш, документилерин дедир сунган. Өске ажил дилээш база тыппаан. Чадашкыш чанып келген. Совхозта ажил база чок. Чамдык кижилер-биле ужуражы бээрге, оларын оон дезер-даа. Халдавырлыг аарыг нептередир дээн эвес, өөренир, ажилдаар чөр безин тывылбас, чүге ындыг бооп турары деп элээн боданып турда, чүвениң ужуру ам-на билдинип эгелээн. Хамык ужур — кара-бажында дээрзин Тевекпен билген. Хандыр чугаалажып көрзе кандыг боор деп бодааш, совхозта оон сеткилинге чоок бир кыс-биле чугаалажырга-даа, дузалаваан, идегел шуут көмүрленген. Оон соонда уруглар-биле чугаалажып хөңнү чыткен. Арнынче изиг суг чажыпкан ышкаш сагындырар апарган. Оор херек

үүлгетпээн дугайын бүзүредир дээн бодап ынчаар өшкөн. Оон оюн-сылдаг-биле чугаалапкан сестери оор херээниң бадыткалы апарган. Кым-даа аңаа бүзүрөвөс. Чагы, бажың бүрүзү ону "оор-оор" деп турган ышкаш. Ол сөс ажыт киргиче кулакка дынналып турар апарган.

Совхозтун кыстары безин оон дезер. Тевекпен ам кээп, чааскаанзырай бергенин эскерген. Өскээр чоруй баар бе деп бодаан-даа. Чүгле авазын каап чадаан. Черге дүшкөш, дыка үр боданып, ыглап-даа орган. Караңгылай бергенде чортуп чанышкан. Айт кырынга бир шил водканы орту кирип эзпкен. Ам аңаа чүү-даа херекчок ышкаш сагындырган. Чудуруу-биле таварышкан-на чүвени чуура үстүрүп туруксаазы келген.

Хенертен оон сагыжыңга Айлаңмаа кире хонуп келген. Айлаңмаа дег эргим, чоок кижиделегейде чок-даа ышкаш. Ынчангаш ону бодунче чоокшуладып алырын бодай берген. Айлаңмааны Севектен чарып алыр херек. Кандыг арга-биле чарып алырыл? Уруу база бар-дыр. Элээр баш-биле боданза эки боор. Дүне орта удуп чадаан, дүүнү бодап амыр-дыш бербээн. Ол өйде оон бажыңга чаңгыс коргунчуг бодап кирген: Севекти өлүрер, ол-ла. Ылап боданып келгеш: "Севек дээрге школачы эжим болгай, ындыг сеткил ыңай турзун, чок, чок, ырадыр турзун!" деп ырадыр шыгжаан бодалга ол келген.

Ажыл чок амыдыраарының кандыг-даа барымдаазы чок, чүгле ажыл кижини каастаар деп бодап-биле Тевекпен район төвүнге ажыл дилеп чоруп тургаш, боду ышкаш лагерьден хосталып үнгөн оолдарга ужуражы берген. Чамдызы чыл чедир ажыл чок кылаштажып келген оолдар болган. Олар бүгү талалыг чугаа кылгаш, тайгага тудуг ыяжы белеткээш, оон бажың туткаш садар деп шийтирилээр. Дораан-на аалдарынче чаңгаш, чидиг балды, хирээ, шуглак-дөжөк, хүнезин ап алгаш келирин дугурушкан.

Өл дүшпес, чыдар черин курга сырлар-биле серилээш, эптиг кылган, делгем, чылыг чадырны бир дугаарында кылып алганнар.

— Соой бээрге, бажың түдүп алыр бис — деп, Тевекпен оолдарны хей-аът кийрген. Бир ай четпээнде делгем бажыңның ханазын салып үндүрүпкөннер. Каш хонуктар эрткенде, ук бажыңны бускаш, район төвүнге чедирип катап тутканнар. Чаа бажыңны чонун магадаары-даа аажок болган, ынчалза-даа "өртээ аар-дыр" дээр кижилер хөй болган. Бригада бажың садып турар деп, чугаа-соот дыргын апарган. Бир хүн район чергелиг бир дарга келгеш, бажыңны комбинатка дамчыдып бергеш, бригадир Тевекпенни кара-бажыңга суп каан. Тевекпен ийи чыл бурунгаар чыткан бажыңыңга ынчаар "аалдап" келген. Бүдүн ай чыткаш, бажың ханаларының дыдын безин билди, ында чаа чүү немешкенин эскерип чыдар болган. Бо элдептиг таварылганың дугайын Кызылче

дыннадышкан. Оон келген дарга Тевекпенни үндүрүп алгаш, оон-биле дыка үр чугаалашкан. Документилерин-даа көргөн.

— Бригаданы чөпшээрел чок чүге тургускан силер?

— Ажыл бербес-тир, өске арга тыппаан бис.

— Бистер деп кымнары ынча дээрзиң ол?

— Бажыңнадып чорааш, хосталган улус-тур ийин. Ийи чыл чедир ажыл чок кылаштажып келген кижилер безин бар, дарга.

— Ындыг-дыр. Байдалды ам билдим. Тараванар. Силерниң-биле база катап ужуражыр мен. Мындыг байдал чүге тургустунуп келгенил, ол дугайын районун удуртукчулары-биле бөгүн чугаалажыр мен. Шийтирилээр өйү келген айтырыг-дыр — дээш, дарга чорупкан.

Районунд улуг-бичии даргаларының хуралыңга бо айтырыгны шыңгы чугаалашкаш, тургустунуп келген байдал дээш оларны аажок чөмөлээни удаптаанда дынналы берген. Адактың сөөлүндө ол дарга мынча дээн:

— Хоругдалдан үнгөн кижилер дээрге силерниң кижилериңер-дир. Олар дээрден дүжүп келбээн. Силерниң араңардан үнгөн кижилер-дир. Оларны силерден аңгылаар дээш эвес, амыдыралдың шын оруунче киирер, кижизидер дээш бүгү күштү салып турар болгай. А силер оларны нийтиледен, кижилерден аңгылаар деп турар-дыр силер, ындыг черден келген кижилерни ажил-биле дүрген хандырар, багай аажы-чандан астыктырар турбуже, "ажыл чок" деп харылаарыңга өйлежирге канчал-даа таарышпас. Кара-бажыңдан хосталып үнгөн кижилер тускай мергелдерни чедип алган, оларга четтирдивис деп хүлээп алыр ужурлуг силер. Тургустунган байдалды эдери чугула.

Удатпаанда Тевекпен баштаан бригаданың кежигүннерин оларның билдиришкенин езугаар комбинатка хүлээп алган, хоорайда төрелдери чок кижилерге бир өрээл бажыңны берген, бирги бажыңны түдүптарга, бажың-биле хандырарын аазаан. Оолдарның үжү төрелдериниң бажыңнарынче чоруй барган. Кыш дүжүп орда, Тевекпен ийи эжи-биле чаа бажыңче көжүп кирген. Айлаңмааны чарып алыр дээн бодап сагыштан үнмөстөөн. Айлаңмаа чүгле аңаа чаяттыңан душтук дээрзин бүзүредирин ол базым санында бодаар апарган. Айлаңмааны Севектен чарып алыр аргазы чүл? Дүвүрөңчиг ол бодап аңаа амыр-дыш бербестөөн. Айлаңмааны чарып алыр чандык арга — Севекти өлүрери, а Севекти канчаар өлүрери деп бужар бодап Тевекпенниң бажың аартып, баарын өйүп турган. Канчаарыл?

IV

Ындыг сагыш, кара бодап Севектин сагыжыңга кайын кирер. Ынак уруун эргеледип, чассыдар ада Айлаңмааның амыдыралга чөлөнгижи апарган. Уруу Чечекмаа шушту чүвени чугаалап оор апарган. Чугаакыр кыс болган. Үш харлыында бажыңың дүгүн кестирген. Өгте киргеш, оон үнгөн кижилерниң чүңү кылып турарын безин арттырбас чугаалаар, элдептиг чугаакыр кыс болган.

Башкы хар чаапкан. Кады кыштаглаар дээн өгүнү ээзи чорук чорааш саадааныңдан Севек кыштагже чаңгыс өг көже берген. Кара сагыштың бодалын күүседиринге таарымчалыг үебайдал келген деп, дүвүрөл Тевекпенге олут бербестөөн. Айттаныпкаш, кыштаг эргиири-биле бар чорда, хүн ажар дей берген. Аал кедээзинде балды даажы дынналыр-даа. Тевекпен аьдындан дүшкөш, ыяш кезип

В. Балчий-оолдун чурраан чургуу.

турган Севектин чаныңга кылаштап келген. Изиргенген Севек ону-даа эскербээн. Тевекпен тура дүшкөш, ыя ол аразында бужар бодадан чайлаар дээш дедир ыңай-ла болган. Чүм хар чүгүртүр боор бе, аажок шаптыктаан. Аьдының дынын ал-сал-ла чорда, Севек кый дээн:

— Тевекпен, чүге ыңай болдуң, чоруур деп бардың бе? Аьдың баглап кааш, бээр кел! Тевекпен канчаар-даа аргажок апаргаш, дедир кээп, оон чаныңга олуруп алган.

— Шору сыражыгаш тып алдым. Айлаңмаа-биле мону хирээлеп алгаш, эртежик аалга чедирип алыр дээн бис — деп, Севек чугаа ээрээн.

Айлаңмаа деп атты дыңнааш, ону чарып алыр дээн бужар бодалы Тевекпенниң бажыңга база катап кире хонуп келген. Билинмейн барган хире, Тевекпен түдүп органы чидиг балдының арты-биле Севектиң чуш-куузунче кагарга, эжи черже кээп дүшкөн. Улаштыр база бир каккан. Харда шымны берген кижиниң кырынче шала керткен ыяшты ужуруп каан. Севек кыргырады тынып чыткан. Айлаңмааның кел чыткан бараанын көрүп кааш, Тевекпен кыргырт-кайнып чыткан Севекти албыктырып базып өлүрүп каан. Чечекмаа ол бүгүнү көргөн. Алгырар дээрге үнү үнмөс болган, корткаш чоорган-биле дуй тыртты-

ныпкаш, сириңейнип чыткан...

Тевекпен орунга ийи катап келгеш, уругну боой түдүп кааптар дээш база ийи катап дап берген, дириг херечи арттырбас бодаан. Ынчалза-даа уругну боой түдүп каарга, кижиди өлүргөн деп каразыг тыптырын билгеш, Тевекпен арлы берген.

Айлаңмаа эмчи чалап келгеш, дөрде чыткан Севекти олурту тыртып чоруй, олура дүшкөн. Эмчи ону арай боорда адыра тыртып алган. Орунда чыткан Чечекмаа сирилевишаан, үнү чыткен, чүгле шулураар. Айлаңмаага чүрек эми ижирткен соонда, кожазында аалдардан улустар эккелген. Айлаңмаа биле бичии Чечекмааның үлүүнге човулаң ынчаар онаашкан.

Севектин өлгөнинге холбаштыр каразыг турбаан. Чүгле бичии Чечекмаа имнеп-имнеп, шулураар болган. Ону улус билип чадашкан. Бир эвес Севектиң өлүрткен черин ис кезип көргөн болза, сезиглел тыптып кээп болгай. Балдыны-даа топтап көргөн болза, эскерип каап болур турган. Кым-даа каразываан, кым-даа сезинмээн. Анаа-ла кырганнарының чаныңга ажаап каан. Оон ада-иези аныяк улус, суур адаанга кадарчылап турган. Олар кеннин чаныңче көжүрүп алганнар. Кадарып турган хоюн өске улуска дамчыдып берипкен.

Севек угундан салым-чаяан-ныг, чазаныр, холу черле куруг орбас, бир-ле чүвени кылган оорар кижиди. Өгте эвес, бажыңга өгленген. Ачазы-биле иелээн бажың туткаш, бүрүн дерип кылып алган. Чымчак диван, сандайны, хеп шкавын садып алган. Айлаңмааның ада-иези шевер, кежээ күдээзинге аажок өөрүүр турган. Аалда ажыл манап турар болганда уруун берге байдалга каапкыш чанары дыкала берге болган. Уруу бичии Чечекмаазын куспактап алган, ыглап чыдып калган.

Айлаңмаа кунчуунун хоюн кадаржып, бир ай ажып чорда, чаа дыңнаан кижиди бооп, Тевекпен ол өгте киргеш барган.

Чечекмаа Тевекпенни көрөсала имнеп, шулунайны-ла берген. Айлаңмаа пат кайгап калган. Севектиң эжин көрүп кааш ынчаары ол бе деп бодаан. Тевекпен Айлаңмаага кажыдалын илереткеш, дораан-на үне халаан, Севекти Тевекпен өлүргөн деп бодап Айлаңмааның бажыңга, сагыжыңга кайын кирер, кончуг эптиг эжишкилер чораан-на болгай, боду ийи оолдун кайызынга-даа ынак чораан уруг ийик. Тевекпенге сеткили база чымчак чораан. Севек өлгөш, чыл ашканда, чамдыкта Тевекпен сагышка кире хонуп келир ужуру-даа ында. Ынчалза-даа ол бодалын ырадыр идип чораан. Чечекмааның үнү чиде бергенинге Айлаңмаа бүрүнү-биле бодун буруудадып, бир эвес ону ушкарып алган болза, оон үнү чүге чидерил деп-даа бодаар болган. Ыглаардан өске чүңү канчаар...

Оглунун эжи боорга ындыг турган бооп чадавас, Севектиң ада-иези Тевекпенге база аажок ынак турган. Оглунга үргүлчү демейлээрлер. Бир хүн кунчуу кылаштап келгеш, мынча дээн:

(Улаңчылыг).

Милицияның 200 чылынга

САЛГАЛДАН САЛГАЛ ДАМЧЫН...

Тыва АССР-ниң эрге-хоойлу камгалаар органнарынга үр чылдарда ак сеткили-биле ажилдап чораан акыларым болгаш ооң салгакчылары шагдаа ажилдакчыларының дугайында бижидим.

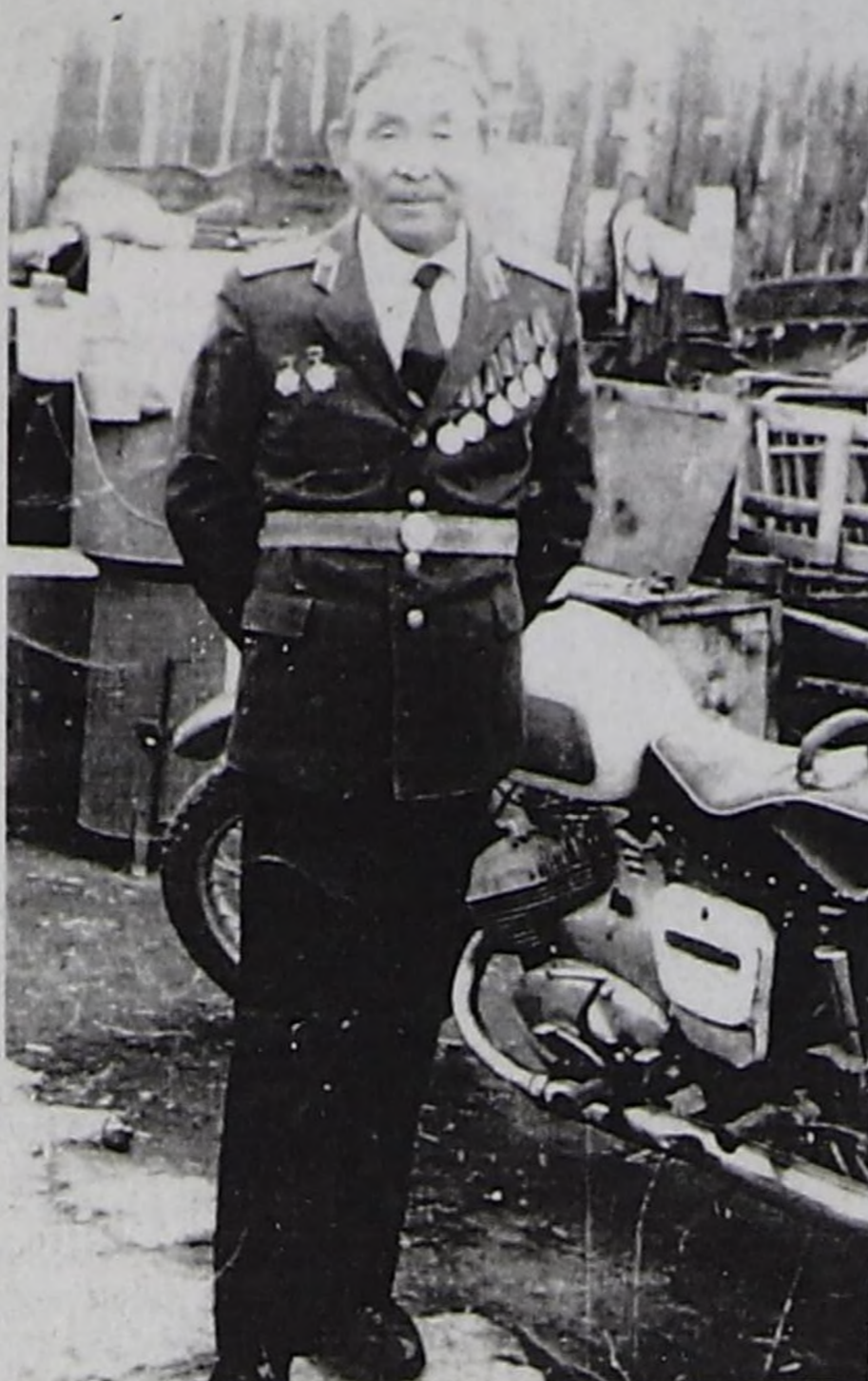
Эрги-Барлыктың Ак-Хем ынаар Талдыг-Адыр деп чер чурттуг Ооржак Буян-оол Чавынчактың ажы-төлу хөй, шупту 13 кижиге. Өг-бүлезинде эр хиндиктиг кижиге 6. Акым Окпан-оол Буян-оолович (ам аравыста чок) Бай-Тайганың милиция черинге алдар-аттыг, ак сеткилдиг ажилдап чорду. Ол ажилдап турар үезинде мал оорларын сүрүп, Моолга, Алтайга чедир истелгени кылып турган. Оорлар тударынга онза шылгарал, кандыг-даа арганы ажылдап тургаш, херекти ыяап-ла төнчүзүнге чедирер турган. Акым шагдаа болур күзелин Красноярскиниң милиция школазынга чедип алгаш, Бай-Тайганың паспорт-виза килдизинге начальниктеп ажилдап эгелээн. Ол үеде шагдааларның ажылы хөй турганы-биле шагдаа кижиге кандыг-даа даалганы күүседир чораан.

База бир акым Ооржак Экзэн-оол Буян-оолович (ам аравыста чок) Мурманск хоорайга шериг албанын эрттирген соонда, Бай-Тайга районунга милиция килдизинге чолаачылап ажилдап эгелээн. Ол анаа шагдаадан милицияның капитаны эрге-дужаалга чедир депшип ажилдаан. Акым Барыын-Хемчик кожуунун шагдаа черинге хөй чылдарда чонунга бараан бооп келген. Ийи районда ону билбес, танывас кижилер ховар. Акымның өөнүң ишти орус сөөктүг, интернационалчы өг-бүле: 1 кыстыг, 2 оолдуг. Оолдары, күдээзи ооң соон салгап, ол-ла Барыын-Хемчиктиң милиция черинге ажилдааш, пенсияже үнгеннер.

Анатолий Экзэн-оолович Ооржак — милицияның сержантызы, Алексей Экзэн-оолович — истелге даргазы, юстицияның майору. Улуг угбамның уруу Татьяна Көк-ооловна —

милицияның майору, Чадаана хоорайда чурттап чоруур. Довунчук Буян-ооловна деп угбамның огулу Чечек-оол Саая — Кызылдың № 2 эдип-чазаар лагерде шагдаа, капитан эргелиг.

Ада-өгбелерниң буяныг ажил-херезэн уламчылап, оларның оруун чандыр баспайн, амгы үеде кызымак ажилдап чоруур аныктарның аттарын адаары артык эвес. Олар бо: Омак Оолак — милицияның сержантызы, хөй-чораан.

ЧУРУКТАРДА: Экзэн-оол Ооржактың өг-бүлези: Анатолий Рогачев, Галина Сендаж, Болат Ооржак, Окпан-оол Ооржак, Экзэн-оол Буян-оолович Ооржак (бирги чурукта).

ниити черинге чурум тудар албанның шагдаазы, Владимир Хомушку — Ак-Довурак хоорайның милициязының улуг истекчизи, юстицияның капитаны. Берге болгаш харысалгалыг

ажыл-херезэн уламчылап, эки кылып чорзун деп оолдарымга курлак чедир мөгөйдим.

Болат ООРЖАК.
Ак-Довурак хоорай.

ХУНАШТААР-ООЛ АТТЫГ ШАЦНАЛ ДЭЭШ

Сүт-Хөл кожуунун Алдан-Маадыр Культура бажыны делегей чергелиг «Хөөмей» төвүнүң киржилгези-биле

Тываның Улустуң хөөмейжизи Ооржак Хунаштаар-оолдун

70 чыл юбилейинге тураскааткан республика чергелиг хөөмей мөөрейин чарлап тур.

Мөөрей ноябрь 16-да Алдан-Маадыр суурга 10 шакта эгелээр.

КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ:

◆ Хунаштаар-оол аттыг шаңналга төлептиг эң онзагай улусчу аялга

күүселдени илередип шаңнаары.

◆ 2003 чылда Тывага болур IV делегей ужур-дузалыг хөөмей көрүлдезинге киржир эң шилиндек күүседикчилерни илередип тывары.

◆ Мөөрейге бир кижиниң болгаш бөлүк күүседикчилерниң улустуң хөгжүм херекселдериниң үделгези-биле азы үделге чокка хөөмей, сыгыт, каргыраа... аяннарынга күүселделерни шилип илередир.

Киржикчи бүрүзү 100 рубль дадывыр киирер.

ТӨРӨЛДЕРИ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ачавыс Саган-оол Халаар-оолович МОНГУШ ноябрь 5-те 60 харлаар. Ол 30 ажыг чылдарда прокуратура органнарынга, Дээди судка судья бооп ажилдаан дуржулгалыг юрист. Шаңнал-макталды ап чораан. Школаны мөңгүн медаль-биле дооскан. «Күрүне кызыгаарын камгалаарының тергиини», «Күш-ажылчы шылгарал дээш» медальдарның эдилекчизи.

Чымштыг ажил-ижинден аңгыда, чогаал ажылынче сундугуп, элзэн каш шүлүктөрүн солун, сеткүүлдерге парлаткан. Ачавыс — өг-бүлезинге эвилең-ээлдек, дузааргак, уругларынга, уйнуктарынга ынак ада.

Ынак ачавыска каң дег кадыкшылды, ааскежикти, ам-даа үр чылдарда бистиң чөлөнгиживис бооп, улуг назы назылаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Өөнүң ишти, уруглары, уйнуктары.

Сүт-Хөлден

АҢЧЫЛАР АЪТТАНЫПКАН

Кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы А.К. Сарыглар чүгле көдээ ажил-агыйже чаңгыс талалай ажилдавайн, амгы бо хуннерде база бир чугула кампания аңчыыр сезонунче онза кичээнге ийи салып турар.

Кожуун чагыргазы-биле дургужулга езугаар бүгү аңчыларның хуралын эрттирген. Анаа кожуунун улуг охотоведи С.О. Ондар «Эрткен чылдың түннелдери болгаш амгы сорулгалар» деп илеткелди кылган. Ооң соонда Хан-Дээр деп камгалалдыг черниң егери Э.С. Ондар ында байдал дугайында кыска дыңнадыгларны кылган.

Диин, киш, элик, хүлбүс, хаван, сыын, мыйгак дээн ышкаш аңнарны аңнаар 130 лицензияларны аңчыларга берген. Аңчыларның ок-чемзек-биле хандырылганының чедер-четпес чүүлдерин база сайгарган. Арга-арыгларга кайы хамаанчок ыяш ужурбас, кеспес, хоруглуг аң өлүрбес

дугайында айтырыгны егерь К.Д.С. Монгуш онза кичээнге ийе ап, ол талазы-биле элзэн тайылыбыр ажилын кылган. Оон ыңай кожуунун иштики херектер албанының ажилдакчылары киржип, ок, боо, соок чепсектерни чөпшээрел езугаар эдилээриниң дүрүмнерин чыылганнарга таныштырган. Анык аңчыларга аң-менниң кежин үревейн канчаар боолап болурунун дугайында чамдык арга-сүмелерни кожуунун өлүк чериниң даргазы Х.Ч. Ондар берген.

Хурал болганының эртенінде-ле Манчүрек, Көшпес, Доостуг, Хөлчүктүг болгаш өске-даа аң-менниг тайгаларже аңчылар аъттаныпкан.

КЫШТАГЛААШКЫН ЭГЕЛЭЭН

Кожуун чагыргазының даргалары, көдээ ажил-агыйның специалистери кыштаглаашкын ажилын организастыг чорудар дээш шалыпкын ажилдап турар.

Ишкиниң чылгы малы Шом-Шумда, ангор өшкүлери Алдыы, Устүү Соорларда кыштагларында чедер берген. Ол ышкаш «Сүт-Хөл», «Кызыл-Тайга» ажил-агыйларының малчынары Алдыы, Устүү Ишкиннерде, Кызыл-Тайга белдириңде, аржаан чоогунда кышкы хонаш-турлагларын ээлепкен.

Көшпес деп дошкун хемни чылдың дөрт эргилдезинде ээлеп чурттаан арат малчынар Делег-

оол, Коошпалык Ооржактар, Каадыр-оол Куулар, Соңнал Монгуш, бажы бедик Манчүреке малчын араттар Маннай-оол Ондар, Мадар-оол Сарыглар, Чимит Ооржак олар ыжык, чылыг кажая-хоораалыг, чаагай оът-сигенниг, делгем одар-белчиирлерлиг кыштагларында хонгулапкан. Малчын бүрүзүнүн кыштаанда 15-20 тонна сизени белен.

Бораш ОНДАР.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан сумузунга төрүттүнген, Чечен Республикага шериг хүлээлгезин эрттирип турган бистиң дунмавыс **Орлан Мергенович МОНГУШ** чаш назынында чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Дунмавысты сөөлгү орукче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Николай Ховалыг, Салбакайларын өг-бүлезинге, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазынга, божудулга бажычының, төрөөн школазының, ясли-садтарның, Чадаананың хөмүр-даш уургайының, шериг комиссариатының коллективтеринге, № 6 КПТУ-нун директорунга, чаңгыс черчурттугларывыска, чаңгыс классчыларынга, эш-өөрүңге, суму чагыргазынга, кудаларывыска, Кызыл, Хову-Аксы, Чадаанадан келген төрелдеривиске, оглувустуң, дунмавыстың, акывыстың мага-бодун Чечен Республикадан эккеп берген командир Алексейге, Аяс Николаевич Хорлууга (Самагалдай), Владимир Владимирович Монгушка (Сукпак) четтиргенивисти «Шын» солун дамчыштыр илереттивис.

Авазы, кады төрээнери.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективни.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, улуттур болгаш мэдээлер килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6537. Чагыг 125.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлатга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлатга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.